

A *Caeremoniale episcoporum* (1600) az egyházzenéről

Közreadja: Enyedi Pál, fordította: Földváry Miklós István

Jóllehet a latin egyház történetében az orgona használatát egy-egy templomra vagy akár egy teljes egyházmegyére érvényes hatállyal *consuetudinariumok* és helyi zsinatok már a XIII. századtól kezdve szabályozták, a hangszer liturgikus szerepének körvonalait általános érvénnyel először csak a VIII. Kelemen által 1600-ban kiadott *Caeremoniale Episcoporum* rajzolta meg. E szabályozás gyakorlatilag változatlan formában egészen a II. Vatikáni Zsinatig, tehát több mint három és fél évszázadon át érvényben volt. Ugyan előírásai nem terjednek ki minden részletre s a gyakorlatban, sőt helyi rendtartásokban ezeket sem követték mindig pontosan, mégis a legfontosabb kulcsot jelentik annak megértéséhez, hogy milyen liturgikus környezethez alkalmazkodva születt e századok katolikus orgonazenéje.

Helyi rendelkezésekben nyomon követhető, hogy az orgona használata a XIII. századtól mind az ünnepek, mind a hangszerral előadott tételek száma tekintetében egyre gyakoribb, végül a XVI–XVII. század fordulójára válik általánossá vasárnaponkénti megszólaltatása. Az orgonaszó a nagyobb templomokban alacsonyabb rangú ünnepnapok, kisebb, kevésbé tehető, a vokális polifóniát biztosítani nem tudó közösségekben pedig a legjelentősebb ünnepek feldíszítésére is szolgálhatott, mintegy köztes fokozat volt tehát a gregorián egyszólamúság s a kórus-polifónia között. Egyben könnyebbséget és a folyamatos éneklésben rövid pihenőt is jelenthetett a teljes napi liturgiát végző közösségeknek. A leírások szerint az orgona használatától a hívő nép áhítatának növelését is remélték.

A hangszer a liturgia tételeiben részben a kórusal váltakozva, *alternatim* szerepelt. Az ember ajkáról a liturgikus dallamot az orgona kezdetben úgy vette át, hogy azzal mintegy az egész teremtés dicsőítését szólaltatta meg. E felnagyított és díszes hangzású, majd feldíszített dallam ekkor még szöveg nélkül is ekvivalense volt eredeti, énekelt változatának: a dallamon is magát a liturgiát értették. Ezt olykor a korabeli szóhasználat is megerősíti: a kórushoz hasonlóan az orgona is énekel.¹ A liturgikus dallam csak a XV. századtól vált egyre bonyolultabb zeneszerzői technikák alapanyagává, ürügyé a jelentős részben vokális mintákat követő, de a billentyűs játékhöz alakított díszes zenei konstrukciók létrehozásához. A gregorián alapanyag orgonás megszólaltatását —területenként eltérő időben és mértékben— csak a XVII. század folyamán szorították háttérbe a szabadon komponált tételek.

¹ „[...] In statione cantabitur antiphona *Tota pulchra es in organis et per chorum alternatim* [...] — az 1336-os hamburgi *consuetudinariumot* idézi Andreas Mielke: *Untersuchungen zur Alternatim-Orgelmesse* Bd. 1–2. Kassel [...] 1996. 39. Ugyanerre a felfogásra utal a XV. századi német „orgelsenger” (=orgonista) kifejezés. Uo. 40. — NB. Az érthető szöveg nélküli istendicséretre, az „elragadtatás nyelvén” való szólásra az Újszövetségben is találunk példát. Szent Pál azonban jelzi, hogy annak értelmét a híveknek meg kell magyarázni. Vö. 1Kor 14,1–40!

Az 1600-as Caeremoniale a zsolozsmában a Te Deum, a himnusz és a kantum énekléséhez, a misén pedig a Credo kivételével az ordinárium előadásában írja elő az alternatim orgonaszót. Az orgonás gyűjtemények azonban már a XV–XVI. században is jelentős részben nem a liturgia énekelt tételeiben szerepet játszó darabokból állnak, hanem világi és liturgikus vokális művek intavolációiból, a prelúdium műfajába tartozó kompozíciókból, majd a fejlett imitációs polifónia billentyűs remekeiből. Ezek egyrészt processziók alkalmával, külön liturgikus tétel megjelölése hiányában hangzottak el. Így az akusztikai vákuumot nem a lépések rendezetlen zaja töltötte ki, mely alkalmat adhatott volna a „Gonosz” megjelenésére, hanem a zene rendje és harmóniája. A Caeremoniale ezen túl a zsolozsmában a zsoltárantifóna megismétlésének, a misében pedig a propriumtételeknek nem alternatim, hanem teljes orgonás helyettesítését is lehetővé teszi, amelyet ugyanilyen darabokkal láthattak el.²

Figyelemreméltó, hogy míg a Caeremoniale előírja a teljes liturgikus szöveg előadását, nem rendelkezik a liturgikus dallam egészének elhangzásáról, ezzel mintegy előrevetítve a liturgikus tartalom és a zene szétválásának későbbi állomásait. Ugyancsak korszakhatárt jelez, hogy a 9. pont meghatározza az elevatio kísérezenejének affektusát is; ezzel a barokk stílus egyik fő célját fogalmazza meg.³

Caeremoniale episcoporum iussu Clementis VIII. Pont. Max. novissime reformatum, omnibus ecclesiis praecipue autem metropolitanis cathedralibus & collegiatis perutile ac necessarium. Roma 1600. lib. 1, cap. 28, 133sq. ⁴

Püspöki ceremóniále: legutóbb megújított VIII. Kelemen pápa parancsára; igen hasznos, sőt nélkülözhetetlen minden templomnak, de különösképp a székesegyházak és társaskáptalanok templomainak. Róma 1600. 1. könyv 28. fejezet 133. skk.

De organo, organista & musicis seu cantoribus & norma per eos servanda in divinis.

Az orgonáról, az organistáról és a zenészekről vagy énekesekről és a szertartásokon általuk megtartatni kívánt rendről.

² Az utóbbiakhoz az evangélium előtt, a felajánlásor és áldozáskor ugyancsak kapcsolódhatott liturgikus helyváltoztatás, vagy körmenet.

³ Az 1662-es Caeremoniale Parisiense csak a misében már öt szövegrészhez írja elő az affektus zenei megjelenítését. Martin Sonnet (szerk.): *Caeremoniale Parisiense ad usum omnium Ecclesiarum Collegiatarum, Parochialium & Aliarum Urbis & Dioecesis Parisiensis* [...]. Paris MDCLXII.

Pars IV.: „De sacris Ecclesiae ritibus et de his quae ad Ecclesiam & Divinum Officium spectant in genere & in particulari”, Caput VI.: „De Organista & Organis”. 534. skk. Közli Susanne Diedrich: *Originale Registrieranweisungen in der französischen Orgelmusik des 17. und 18. Jahrhunderts*. Kassel [...] 1975. 40. skk.

⁴ Idézi Mielke 1996. 577. sk. A bekezdések számozása a XIV. Benedek uralkodásának idején megjelent 1729-es római kiadás szerint történt. Ezen későbbi kiadás kiegészítései lábjegyzetekben olvashatók, melyekre [] zárójelbe tett index utal. A kiegészítés, ha arra másképpen nem utalunk, az index utáni helyen következik. Vö. Bouvry 1860. I. 373–376.

1) In omnibus dominicis & omnibus festis per annum occurrentibus, in quibus populi a servilibus operibus abstinere solent, decet in ecclesia organum & musicorum cantus adhiberi.

Illő,^a hogy a templomban a zenészek orgonán és énekkel^b szolgáljanak minden vasárnap és az év összes olyan ünnepén, amely egyben munkaszüneti nap.

2) Inter eas non connumerantur dominicae Adventus & Quadragesimae, excepta dominica tertia Adventus, quae dicitur *Gaudete*,^[5] & quarta Quadragesimae, quae dicitur *Laetare*,^[6] item exceptis festis & feriis infra Adventum aut Quadragesimam occurrentibus, quae cum sollemnitate ab Ecclesia celebrantur —ut in die Annuntiationis,^[7] feria quinta in Coena Domini,^[8] Sabbato Sancto^[9] & similibus—, & quandocumque occurreret celebrare sollemniter & cum laetitia pro aliqua re gravi.

Nem számítanak ezek közé ádvent és nagyböjt vasárnapjai, kivéve ádvent harmadik, Gaudete vasárnapját és nagyböjt negyedik, Laetare vasárnapját, s ugyancsak kivéve az ádventbe és nagyböjtbe eső főünnepi rangon megtartott ünnep- és köznapokat^c —mint például Gyümölcsoltó Boldogasszony napját, nagycsütörtököt, nagyszombatot és más hasonlókat— és mindazon alkalmakat, amelyeken megokoltan tartanak főünnepi rangú örvendező istentiszteletet.

3) Quotiescumque episcopus sollemniter celebraturus^[10] ecclesiam ingreditur, aut, re divina peracta, discedit, convenit pulsari organum.

Helyes, ha szól az orgona, valahányszor egy püspök főünnepi istentisztelet megtartására érkezvén belép a templomba, vagy befejezvén a szertartást kivonul.

4) Idem in ingressu legati apostolici, cardinalis, archiepiscopi aut alterius episcopi, quem episcopus dioecesanus honorare voluerit, donec praedicti oraverint, & res divina sit inchoanda.

Hasonlóképpen <helyes, ha szól az orgona> pápai legátus, bíboros, érsek vagy bármely olyan püspök bevonulásakor, akit a megyéspüspök kiemelt tiszteletben kíván részesíteni, amíg e fent mondottak a szertartás előtti imákat be nem fejezték.

⁵ ... in Domino ...

⁶ ... Jerusalem, sed in Missa tantum ... „Jerusalem, de csak a misén”

⁷ ... in die Annuntiationis ... helyett: ... die Sanctorum Matthiae, Thomae Aquinatis, Gregorii Magni, Josephi, Annuntiationis et similibus infra Adventum et Quadragesimam occurrentibus ... „<kivéve> Szent Máttyás, Aquinói Szent Tamás, Nagy Szent Gergely, Szent József, Gyümölcsoltó Boldogasszony és hasonlók napját, ha ádventbe illetve nagyböjtbe esik”.

⁸ ... ad missam tantum ... „de csak a misén”

⁹ ... ad missam et ad vespas ... „a misén és a vesperáson”

¹⁰ ... aut missae sollemniter per alium celebrandae in festis sollemnioribus interfuturus ... „vagy hogy más által főünnepkor celebrált ünnepélyes misén jelen legyen”

5) In matutinis, quae sollemniter celebrantur in festis maioribus, possunt pulsari organa ab hymno *Te Deum laudamus*^[11] &c., prout in vesperis & in matutinis noctis Nativitatis Domini etiam a principio ipsarum.^[12]

Megengedett, hogy szóljon az orgona nagyobb^d ünnepek főünnepi istentiszteletként megtartott matutínumain a Te Deum laudamus himnuszról kezdve, s ugyancsak^e karácsony <napjának> vesperásain^f és matutínumán már e órák kezdetétől fogva.

6) Regulare est sive in vesperis sive in matutinis sive in missa, ut primus versus canticorum & hymnorum & pariter versus hymnorum, in quibus genuflectendum est — qualis est versiculus *Te ergo quaesumus* &c. & versiculus *Tantum ergo Sacramentum* &c., quando ipsum Sacramentum est super altari & similes —, cantentur a choro in tono intelligibili, non autem ab organo; sic etiam versiculus *Gloria Patri* &c., etiam si versiculus immediate praecedens fuerit a choro pariter decantatus; idem servatur in ultimis versibus hymnorum.

Szabály, hogy a vesperáson, a matutínumban és a misén ne az orgona játssza, hanem a kórus énekelje érthető hangon a kantikumok és a himnuszok első sorát, s ugyanígy a himnuszok azon sorait, amelyek alatt térdet kell hajtani, mint például a Te ergo quaesumus és a Tantum ergo sacramentum versszak, amikor az Oltáriszentség az oltáron van, és hasonlók —; így a Gloria Patri verset is, mégha az azt közvetlenül megelőző verset a kórus szintén önmagában énekelte is;^g ugyanezt a szabályt kell megtartani a himnuszok utolsó sorainál.

7) In aliis autem horis canonicis, quae in choro recitantur, non est consuetum interponere organum. Sed, si in aliquibus locis consuetum esset organa pulsari etiam inter horas canonicas aut aliquas earum — ut est hora tertia, praesertim quando cantatur, dum episcopus sollemniter celebraturus capit sacra paramenta —, poterit talis consuetudo servari; sed advertendum erit, ut, quodcumque per organum figuratur aliquid cantari, seu responderi alternatim versiculis hymnorum aut canticorum, ab aliquo de choro intelligibili voce pronuntietur id, quod ab organo respondendum est, et laudabile esset, ut aliquis cantor coniunctim cum organo voce clara idem cantaret.

Máskor, a kórusban mondott kishórákon^h nem szokás az orgona közbeiktatása. De ha egyes helyeken szokásban lenne az orgona használata a kishórákon vagy akár csak azok valamelyikén — mint például a tercián, különösen mikor azalatt éneklük, hogy a püspök főünnepi miséhez öltözik be —, az ilyen szokás megtartható; figyelmet kell viszont fordítani arra, hogy amikor az orgona valamely énekelt szöveg dallamát vagy a kantikum illetve a himnusz válaszerseit játsza alternatim módon, akkor a kórusból valaki érthető hangon is mondja elⁱ azt a szöveget, amelynek dallamával az orgonának válaszolnia kell, sőt dicséretes lenne, ha valamelyik énekes ugyanezt tiszta hangon az orgonával együtt énekelné.

¹¹ A későbbi szövegből kimaradt: ... ab hymno *Te Deum laudamus* ...

¹² A későbbi szövegből kimaradt: ... & in matutinis noctis Nativitatis Domini etiam ..."

8) In vesperis sollemnibus organum pulsari solet in fine cuiuslibet psalmi & alternatim in versiculis hymni & cantici *Magnificat* &c., servatis tamen regulis supradictis.¹³

Főünnepi vesperáson szólni szokott az orgona bármely zsoltár végén valamint a himnusz és a Magnificat-kantikum válaszeiseiben alternatim módon, de meg kell tartani a fönt mondott szabályokat.

9) In missa sollemni pulsatur alternatim, cum dicitur *Kyrie eleison* & *Gloria in excelsis* &c. in principio missae; item finita epistola; item ad offertorium; item ad *Sanctus* &c. alternatim; item, dum elevatur sanctissimum Sacramentum, graviori & dulciori sono; item ad *Agnus Dei* &c. alternatim; & in versiculo ante orationem post communionem ac in fine missae.

A főünnepi mise elején alternatim szól az orgona a Kyrie eleisonban és a Gloria in excelsisben, szól a lecke után,^k az offertóriumhoz, alternatim a Sanctushoz, komoly és lágy hangon az úrfelmutatáskor, alternatim az Agnus Deihez, szól a postcommunio előtti vershez^l és a mise végén.

10) Sed cum dicitur symbolum in missa, non est intermiscendum organum, sed illud per chorum cantu intelligibili proferatur.

De amikor a misében hitvallás mondatik, azt nem kísérheti orgona, hanem a kórus énekelje érthető szöveggel.^m

11) Cavendum autem, ne sonus organi sit lascivus aut impurus, & ne cum eo proferantur cantus, qui ad officium, quod agitur, non spectent, nedum profani aut lubrici; nec alia instrumenta musicalia praeter ipsum organum addantur.

Tartózkodni kell attól, hogy az orgona hangzása pajzán vagy tisztátalan legyen, és attól, hogy a szertartáshoz nem kapcsolódó, sőt világias vagy sikamlós ének adassék rajta elő; más zeneszerszám se alkalmaztassék az orgonán kívül.

12) Idem quoque cantores & musici observent, ne vocum harmonia, quae ad pietatem augendam ordinata est, aliquid levitatis aut lasciviae prae se ferat, ac potius audientium animos a rei divinae contemplatione avocet, sed eorum sit devota, distincta & intelligibilis.

Ügyeljenek az énekesek és a zenészek arra is, hogy az összhangzásba, mely a kegyesség fokozására rendeltetett, nehogy valami léhaság vagy pajzanság kerüljön, amely a hívőkⁿ figyelmét a szertartáson^o való szemlélődéstől elvonná, hanem legyen nekik áhítatos, tagolt és érthető.

¹³ Bouvry ehhez még hozzáfűzi: „Item, juxta lib. 2, cap. 1, n. 18, pulsari potest ad *Deo gratias*; quod etiam posse fieri videtur, ex n. 17 l. c., infra Antiphonam ad *Magnificat*.” Bouvry 1860, I. 375.

13) In missis & officiis defunctorum nec organo nec musica, quam figuratam vocant, utimur, sed cantu firmo, quem etiam in tempore Adventus & Quadragesimae in ferialibus diebus adhiberi convenit.

A halotti misén és zsolozsmán sem orgonát, sem többszólamú zenét nem használunk, hanem csak gregoriánt; ezt helyes alkalmazni ádvént és nagyböjt köznapjain is.

A fordító jegyzetei

^a Az előírások hierarchikus sorrendet követnek: *decet*: „illő”, *convenit*: „helyes” és *possunt*: „megengedett” jelzőben foglalják össze, hogy kötelező, ajánlott vagy egyszerűen csak nem tiltott gyakorlatról van szó.

^b Természetesen a liturgia egésze énekelt volt. Az énekesek szolgálata többszólamú műzenére vonatkozhatik.

^c A látszólagos ellentmondás oka, hogy pl. a nagyhét köznapjait (így a szent háromnapot is!) köznapnak tekintették. Ezek különleges rangú, de zsolozsmáikban (ld. a zsoltárbeosztást!) az ősi hétköznapi rendet őrző alkalmak voltak.

^d azaz *festum maius* rangú.

^e ti. *megengedett, hogy szóljon az orgona.*

^f Vagyis első és második vesperásán.

^g Az *alternatim* formában az orgona kísér minden páros verset: ha a *Gloria* előtti vers páratlan, más esetben orgonás válasz következne rá; ezt tiltja itt az utasítás.

^h Az újkori terminológia a középkorival szemben nem a teljes zsolozsmát, hanem csak a kishórát nevezi kánoninak.

ⁱ A nagymise hagyományosan a terciára következik, ezért pontosítható a fordításban az eredeti általánosabb megfogalmazása (*sollemniter celebraturus*).

^j Itt prózáról (*pronuntiatio*) van szó, szemben a cikkely végén ajánlott énekkel. Mindkettő azzal a középkori gyakorlattal szakít, amely szerint kellőképpen pótolta a tétel elhangoztatá a dallam orgonán való lejátszása.

^k Vagyis a graduáléhoz.

^l Vagyis a kommúnióhoz. A szöveg következetesen *versus*nak nevezi a sort, *versiculus*nak pedig a versszakot vagy a bibliai verset.

^m Jellemző intézkedés az érthetőség és a pontosság biztosítása érdekében.

ⁿ Eredetileg hallgatók: a szóhasználat (a szemlélődéssel együtt) árulkodó a hívek magatartásának jellegéről.

^o A *res divina* az egész szövegben a liturgiát jelenti.